

Nieuwe bezems door oud vuil.

Veranderingen in het beeld van de Nederlandse prehistorie in de laatste twintig jaar

L. P. LOUWE KOOIJMANS

In het begin van 1986 richtte uw voorzitter zich tot mij met de vraag of ik op deze dag — ik citeer hem letterlijk — 'een samenvatting wilde geven van de nieuwe inzichten en de veranderingen in het beeld van de prehistorie van ons land'. Die vraag deed me deugd. Het is verheugend te bemerken dat er in de kringen van historici een dergelijke belangstelling voor de voorgeschiedenis bestaat. Laat ik een poging tot zo'n samenvatting wagen ¹.

Ik heb gemeend de vraag niet alleen te moeten opvatten als een verzoek eens te komen vertellen wat er de laatste tijd zoal gevonden en gegraven is. Dat is inderdaad een lijn waarlangs de prehistorie voortdurend verder wordt ingevuld en vernieuwd. Het komt er op neer dat steeds meer documenten van het prehistorisch bodemarchief worden ontsloten en gelezen. Daarnaast — en dat zal velen van u niet zijn ontgaan — zijn ook de werk- en denkwijze van de prehistoricus de laatste tijd aan ingrijpende vernieuwingen onderhevig geweest. Met een bespreking van deze laatste wil ik beginnen en dan in tweede instantie een overzicht geven, in chronologische volgorde, van die onderwerpen of paragrafen uit de Nederlandse prehistorie, waar hetzij door nieuwe vondsten, hetzij door nieuwe interpretaties, maar vaak door beide, het beeld aanzienlijk scherper is geworden.

Allereerst echter nog een paar opmerkingen. U zult niet al te frequent over de prehistorie worden ingelicht en daarom lijkt het me zinvol niet alleen naar de laatste paar jaar te kijken, maar wat verder terug te blikken, zo'n twintig jaar. Dat is ongeveer de periode waarin ik het vak beoefen, maar — veel belangrijker — ook de periode waarin de zogenaamde 'New Archaeology' werd ontwikkeld en in Nederland geïntroduceerd. Het is zinvol om het effect daarvan te schatten.

Mogelijk ten overvloede: ik zal me — zoals gevraagd — beperken tot de prehistorie, de periode vóór de Romeinse tijd. Het archeologisch onderzoek van de latere tijd blijft dus grotendeels buiten beschouwing. Ik zal ook niet spreken over het monumentenbeheer, hoe belangrijk dat onderwerp ook is. Het gaat daarbij immers

¹ Voordracht gehouden voor de algemene ledenvergadering van het NHG op 17-10-1986. Enkele beschouwingen over de naoorlogse ontwikkelingen van de Nederlandse archeologie: W. A. van Es, 'De Nederlandse archeologie na 1945', *Westerheem*, XXV (1976) 279-305; H. T. Waterbolk, 'Nieuwe lijnen in de archeologie sinds 1945', in: *Onder de ZWO-Bannier* ('s-Gravenhage, 1979); H. T. Waterbolk, 'Archaeology in the Netherlands; Delta Archaeology', *World Archaeology*, XIII (1981) 240-254; S. van der Leeuw, A. Voorrips, 'Moderne ontwikkelingen in de archeologie', in: M. Chamalaun, H. T. Waterbolk, ed., *Voltooid Verleden Tijd?* (Amsterdam, 1980) 213-227.

om het beheer van de archeologische basisgegevens, de bodemarchieven, en om de bescherming tegen alle aanslagen die daarop worden gedaan. Het is een onderwerp, waarover ik nog niet-zo lang geleden — tijdens de Nationale Monumenten Contactdag — heb gesproken ².

Maar nu terzake. In de jaren zestig werd de studie van de Europese prehistorie inderdaad gekenmerkt door het ontbreken van een formele theoretisch/methodische basis. Het is echter niet zo dat de prehistorie overwegend in een 'narrow inductive way of approach' werd beoefend, de benadering waartegen de 'New Archaeology' zich richt. De 'New Archaeology' is duidelijk een reactie op de Amerikaanse, niet op de Europese prehistorie-beoefening. Als we enkele, in de jaren zestig populaire Europese leerboeken daar specifiek op naslaan ³, blijken veel elementen van het huidige theoretisch/methodische kader, zij het niet in samenhang, toch duidelijk en soms ver uitgewerkt aanwezig te zijn. Toch was ook in Europa het belangrijkste onderzoeksdoel het chronologisch en geografisch ordenen van materiële resten in culturen, waarbij de veranderingen in cultuur en de daarmee verbonden kenmerken zoals met name het grafritueel, overwegend door middel van volksbewegingen, migraties, werden verklaard. Daarnaast werden ook wel begrippen als 'diffusie', 'acculturatie' en 'adaptatie' gehanteerd, maar de belangrijkste breuken in de materiële cultuur werden toch op rekening van migraties gebracht. In het licht van de historische gegevens over de Romeinse tijd en middeleeuwen leek de veronderstelling van grootschalige volksverhuizingen in de prehistorie ook alleszins aannemelijk, al moet het toch ook zijn opgevallen hoe moeilijk het is de bekende migraties, bijvoorbeeld de door Caesar genoemde, archeologisch te herkennen. Zo ook verloopt de scheidslijn tussen wat wij Keltisch en Germaans zouden willen noemen geheel anders (namelijk dwars door Duitsland) dan de scheiding tussen Galliërs en Germanen volgens Caesar (namelijk langs de Rijn). Het gaat hier om de inhoud van het cultuurbegrip en het is interessant te zien dat men zich daar wel degelijk rekenschap van gaf. Hans Jürgen Eggers besteedt bijvoorbeeld uitgebreid aandacht aan de onjuistheid van Gustav Kossinna's 'ethnische Deutung' van archeologische artefacttypen. Ook Vere Gordon Childe moet zich bewust zijn geweest van het verschil tussen een archeologische 'cultuur' en een organisatorische eenheid binnen de prehistorische samenleving. Het is (en was voor hem) echter zeer verleidelijk om te veronderstellen dat een homogene cultuur met tal van gemeenschappelijke cultuurelementen van zeer uiteenlopende aard ook een organisatorische eenheid weerspiegelt. Het grote gevaar is echter dan hetzelfde te doen als/indien een 'cultuur' maar op één of enkele elementen is gedefinieerd.

2 L. P. Louwe Kooijmans, 'Het behoud van archeologische waarden in het landschap', in: *Behoud cultuurhistorische waarden in het landschap* (Amsterdam, 1986) 8-9; Zie voorts: H. T. Waterbolk, *Archeologie en landschap* (Amsterdam, 1984); R. H. J. Klok, 'Voorlopige evaluatie 20 jaar archeologische monumentenzorg', *Heemschut*, LX (1983) 164-167.

3 H. J. Eggers, *Inleiding tot de wetenschap der prehistorie* (Utrecht, 1961); G. Clark, *Archaeology and Society* (Londen, 1957); S. J. de Laet, *Archeologie en haar problemen* (Antwerpen, 1957).

In principe ging men echter niet onkritisch om met het prehistorisch materiaal als informatiebron bij cultuurhistorische vraagstellingen. In de praktijk lag dat echter toch wel wat anders. Zo postuleerde Van Giffen in 1947 nog twaalf immigraties voor de prehistorie van Drenthe, nodig om alle cultuurveranderingen te verklaren⁴. In 1962 veronderstelde Waterbolk er, in een overzicht van het Beneden-Rijngebied, nog zes voor de periode na het Mesolithicum⁵. Momenteel wordt eigenlijk alleen nog maar het begin van de bandceramische cultuur als echte kolonisatie opgevat⁶ en alle andere cultuurveranderingen als transformatieprocessen onder invloed van de verbreiding van nieuwe ideeën, waarbij migratie van personen of kleine groepen een rol gespeeld kan hebben. Bewoningscontinuïteit dus, ondanks culturele discontinuïteit. Een 'archeologische cultuur' mag niet gelijk gesteld worden met een ethnische, historische, organisatorische of welke andere groepering dan ook.

Naast de stellig dominante cultuurhistorische benadering werd de Europese prehistorie overigens ook vanuit andere invalshoeken bestudeerd: die van technologie, nederzettingstructuur, voedselvoorziening. Internationaal wijst Grahame Clark in dit opzicht de weg door zijn thematische en op de organisatie van de samenleving gerichte benadering⁷. Hoe vernieuwend het werk van Van Giffen ook is geweest — vooral door het ontwikkelen van grootschalig nederzettingsonderzoek en de interpretatie van bodemsporen als Nederlandse specialiteit — zijn werk is toch overwegend cultuurhistorisch gericht, al zijn zijn basisgegevens geen mobilia, maar structuren⁸. Een meer gemeenschap-gerichte en tevens ecologische benadering kwam feitelijk pas na de tweede wereldoorlog tot ontwikkeling. Het werk van Modderman te Hekelingen bij Spijkenisse in 1950 is daarvan een vroeg voorbeeld⁹.

Wat is er dan het nieuwe, zult u zich afvragen. De 'New Archaeology', zoals met name in 1968 door Binford gelanceerd, was bedoeld als revolutie in de Ameri-

4 A. E. van Giffen, *Oudheidkundige Perspectieven* (Amsterdam, 1947); H. T. Waterbolk, 'Andere tijden, andere inzichten', *Westerheem*, XXXV (1986) 162-171.

5 H. T. Waterbolk, 'The Lower Rhine Basin', in: R. Braidwood, ed., *Courses toward Urban Life* (Chicago, 1962).

6 Tenminste in Nederland is dat het geval. In hoeverre tijdens het uitbreidingsproces van de bandceramische cultuur mesolitische elementen zijn opgenomen valt moeilijk vast te stellen. Stellig komt de bandceramiek niet direct uit Hongarije in ons land en hebben er onderweg bescheiden transformaties plaatsgevonden. Als de oudste bandceramiek inderdaad enkele eeuwen beslaat — waarvan nu door nieuwe C14 dateringen sprake is — is ook het demografische probleem aanzienlijk verkleind; Zie P. J. R. Modderman, 'Cultuurtransport in het Vroeg-Neolithicum', *Westerheem*, XXXV (1986) 158-161.

7 J. G. D. Clark, *Excavations at Star Carr* (Cambridge, 1954); *Idem*, *Prehistoric Europe. The Economic Basis* (Londen, 1952).

8 Van Giffens aandacht was vooral gericht op grondsporen: de resten van grafstructuren, stratigrafie en nederzettingssporen, zoals huisplattegronden in het bijzonder. Het vondstmateriaal had in veel mindere mate zijn aandacht. Biografie door H. T. Waterbolk in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1975-1976) 122-153.

9 P. J. R. Modderman, 'Een neolitische woonplaats in de polder Vriesland onder Hekelingen', *Be richten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek*, IV (1953) ii, 1-26.

kaanse archeologie¹⁰, speciaal de prehistorische archeologie. Een overgang naar een vraaggerichte, deductieve archeologie met een sterke antropologische basis. 'Archaeology is anthropology or it is nothing', is een van zijn strijdkreten. In principe zou Europa, gezien de onderzoekstradities alhier, zeer ontvankelijk moeten zijn voor de nieuwe denkbeelden. Niet helemaal ten onrechte presenteerde Graham Clark zichzelf als een 'New Archaeologist avant la lettre'¹¹. De onverbloemd kritische toonzetting van de nieuwe ideeën wekte evenwel weerstanden, hoewel de kritiek niet primair op de Europese archeologie-beoefening was gericht.

In dezelfde tijd presenteerde de Engelsman David Clarke weliswaar niet een geheel nieuw paradigma, maar een meer op de Europese onderzoekssituatie en behoefte toegesneden algemeen theoretisch kader¹². In vruchtbare aansluiting op de archeologische conventies geeft hij drie modellen:

- een model voor de archeologische procedure. Hij presenteert de archeologie als een empirische wetenschap, waarin primair waarnemingen worden geïnterpreteerd en wel langs deductieve weg;
- een model voor de archeologische eenheden, gebaseerd op polythetische in plaats van de traditionele, monothetische definities;
- een model voor archeologische processen; de toepassing van de algemene systeemtheorie in de archeologie.

Zijn benadering betekende het tegenover elkaar stellen van de statische archeologische weerslag of context tegenover het dynamische voormalige socio-culturele systeem. Men is zich nu bewust geworden dat archeologie de manier is waarop je omgaat met materiële resten als informatiebron, dat intuïtieve, impressionistische en 'common sense' verklaringen vervangen dienen te worden door volgens regels gestructureerde redentielijnen. In feite gaat het om de archeologische tegenhanger van de historische bronnenkritiek, al is mij niet bekend in hoeverre die ingebed is in een algemeen theoretisch kader.

Er vindt nu een discussie plaats op gebieden, waarover vroeger in archeologische kring nauwelijks werd gedacht. In getrapte volgorde, van de menselijke cultuur en de archeologische weerslag daarvan naar onze eigen 'recovery processen', wil ik daar aan even kort aandacht besteden.

Allereerst het functioneren van, in ons geval primitieve, samenlevingen, waarbij wij ons een samenleving voorstellen als een (socio-cultureel) systeem volgens Clarke. De culturele antropologie heeft de prehistorie veel meer te bieden dan incidentele etnografische analogieën. Dankzij de antropologische beeldvorming/

10 S. R. Binford, L. R. Binford, *New Perspectives in Archaeology* (Chicago, 1968) staat aan het begin. Voor Nederlandse reacties: H. T. Waterbolk, 'L'Archéologie en Europe. Une réaction contre la 'New Archaeologie'', *Helinium*, XIV (1974) 135-162; S. E. van der Leeuw, 'The Methodological Debate in Archaeology', *Ibidem*, 174-185; J. Slofstra, 'Van een historische naar een antropologische benaderingswijze in de archeologie', *Fibula*, XXIV (1983) 12-27.

11 G. Clark, *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia* (Cambridge, 1975) speciaal hoofdstuk 1.

12 D. L. Clarke, *Analytical Archaeology* (2e dr.; Londen, 1978).

interpretatie is de prehistorie — ook de Nederlandse — nu bevolkt met volgens regels geordende samenlevingen, in plaats van structureloze 'stammen' of — nog erger — materiaalgroepen. Juist de laatste jaren wint overigens het inzicht meer en meer terrein dat het monster van subrecente gemeenschappen, waar de cultureel antropoloog zich op baseert, niet representatief is voor en ook maar een zeer beperkt deel uitmaakt van alle mogelijke menselijke organisatievormen. De prehistorie omvat enorme perioden en gebieden die praktisch zonder moderne tegenhanger zijn en heeft zonder twijfel en aanwijsbaar een hoge mate van originaliteit bezeten¹³. Daarmee wordt de prehistoricus weer teruggestuurd naar zijn basisgegevens, maar met een antropologische bijscholing.

Als ik spreek over de originaliteit van onze prehistorie dan probeer ik daarmee te benadrukken dat de cultuurverschijnselen in veel perioden en ook de 'natuurlijke setting' letterlijk uniek waren. Dat geldt voor de half-sedentaire jager/verzamelaars van het laat-Mesolithicum, voor de boerenkolonisten in het ongerepte Europese Atlantische oerwoud, voor de meer dan duizendjarige Europese bronstijd, voor landschappen als de West-Nederlandse delta vóór de bedijkingen en de noordelijke kwelders met hun drassige achterland. Waar de culturele antropologie ons in dergelijke gevallen helpt, is niet zozeer in het geven van wetmatigheden — die zijn er nauwelijks — of pasklare analogieën — die zijn er zoals gezegd evenmin — maar vooral in het aangeven van de marges, waarbinnen de antwoorden op vragen naar socio-culturele aspecten moeten liggen.

Een tweede archeologisch relevante problematiek is die van de relatie tussen mens of gemeenschap en hun materiële cultuur. Vooral relaties die uitstijgen boven het technische en functionele zijn interessant, omdat die het aangrijpingspunt bieden via de materiële cultuur inzicht te krijgen in de meer abstracte delen van het socio-culturele systeem: organisatie, sociale stratificatie en dergelijke. Het gaat om de signaal- of symboolfunctie van versieringsmotieven, exotische grondstoffen en voorwerpen, de wijze waarop status, prestige, lidmaatschap van deelgroepen materieel tot uitdrukking wordt gebracht¹⁴. Ook dit is in feite het werkteerterrein van de culturele antropologie, maar niet het meest centrale. Zo ontwikkelt zich momenteel een nieuwe discipline, de 'ethno-archeologie', die juist deze kennis verzamelt ten bate van de interpretatie van archeologische gegevens¹⁵. Daarnaast worden er voor de technische en functionele aspecten onder de noemer van 'experimentele

13 De betrekkelijke waarde van de ethnografische analogieën is een van de hoofdthema's in I. Hodder, *The Present Past* (Londen, 1982).

14 Zie bijvoorbeeld I. Hodder, ed., *Symbolic and Structural Archaeology* (Cambridge, 1982); C. Renfrew, S. J. Shennan, ed., *Ranking, Resources and Exchange* (Cambridge, 1982).

15 Van een op de verklaring van specifieke archeologische waarnemingen gerichte (hulp)discipline heeft de ethno-archeologie zich ontwikkeld tot de alles omvattende studie van de relaties tussen mensen en artefacten, een zeer wijd studiegebied, dat eerder tussen culturele antropologie en archeologie geplaatst kan worden, dan als hulpdiscipline bij een van beide; I. Hodder, *Symbols in Action* (Cambridge, 1982); R. A. Gould, ed., *Explorations in Ethno-Archaeology* (Albuquerque, 1978).

archeologie' vergelijkingsstudies uitgevoerd: vuursteenbewerking en -gebruik, akkerproeven, full-scale huisreconstructies zijn slechts enkele voorbeelden¹⁶.

Een derde nieuw interessegebied is dat van de 'site formation-processen': het ontstaan van archeologische terreinen vanaf het eerste moment van gebruik tot het moment van onderzoek. De huidige archeologische weerslag geeft een op allerhande wijzen vervaagd, vervormd en verstoord beeld van prehistorische activiteiten. Culturele processen — 'gewoontes' — werken zeer selectief op hetgeen uiteindelijk in de grond komt, maar dat geldt ook voor natuurlijke processen zoals vertering, erosie en afdekking, op wat er bewaard blijft. De Amerikaan Michael Schiffer heeft hiervoor de theoretische hoofdlijnen uitgezet¹⁷. Diana Gifford introduceerde de taphonomie — dat is de leer van het ontstaan en de interpretatie van fossielgezelschappen — vanuit de paleontologie in de prehistorische archeologie¹⁸.

Tenslotte is er het gebied van de 'recovery processen', de systematiek van verkenning, bemonstering en van alle onderzoeksfactoren, die het archeologische databestand beïnvloeden. Wij zijn ons bewust geworden, dat al deze factoren van 'site formation' en 'recovery' niet alleen op lokaal niveau, maar ook op regionaal niveau, dat wil zeggen in archeologische verspreidingskaarten beeldbepalend zijn en dat het belang van de verschillende factoren schaal-afhankelijk is. Conservering, bodemgebruik en zoekintensiteit bepalen een archeologisch verspreidingsbeeld méér, dan voormalige bewoningsintensiteit. Een verspreidingskaart van bronzen is in hoofdzaak een kaart van baggerwerkzaamheden.

Het belangrijkste effect en de winst van de confrontatie van de Nederlandse archeologie met de 'New Archaeology' is mijn inziens de duidelijke heroriëntatie in de richting van het samenlevingsgerichte onderzoek, de poging tot modelmatige verklaring en het feit dat de hiervoor geschetste theoretisch/methodische zaken expliciet aan de orde zijn. Het gaat daarbij wel voornamelijk om wat Binford 'middle range theory' noemt¹⁹, dat wil zeggen theorie die betrekking heeft op de interpretatie van waarnemingen en databestanden, maar dat lijkt me toch hoogst belangrijk. Het is maar de vraag of wij ooit inzicht zullen krijgen in hogere vraagstellingen zoals die naar het mechanisme van culturele veranderingsprocessen in het algemeen. In elk geval zullen wij daarbij dan betrokken raken in de scholenstrijd tussen functionalisten, structuralisten, materialisten en wat dies meer zij, waannee wij in de culturele antropologie kennis maakten. Toch denk ik, dat dergelijke exercities in het verschiet liggen.

Waar ik aan voorbij wil gaan, zijn de talrijke technische vernieuwingen, die het bereiken van antwoorden op archeologische vragen beter mogelijk hebben gemaakt: prospectiemethoden, verbeteringen van opgravingstechnieken, nieuwe

16 Inleiding en overzicht: J. Coles, *Archaeology by Experiment* (Londen, 1973).

17 M. B. Schiffer, *Behavioral Archaeology* (New York, 1976).

18 Bijvoorbeeld: D. P. Gifford, 'Ethno-archeological Observations of Natural Processes Affecting Cultural Materials', in: Gould, ed., *Explorations*, 77-101; Voor taphonomie in het algemeen: A. K. Behrensmeyer, A. P. Hill, ed., *Fossils in the Making* (Chicago, 1980).

19 L. R. Binford, *Working at Archaeology* (New York, 1983) 10.

NIEUWE BEZEMS DOOR OUD VUIL

gecalibreerde C14-dateringen B. C.	200	IJzertijd	laat	
			midden	
			vroeg	
	450	700	Bronstijd	laat; urnenvelden
				midden; paalkransheuvels
				vroeg
	1000	1500	Neolithicum (nieuwe steentijd)	bekerculturen
				trechterbeker – Vlaardingen
				Michielsberg, Swifterbant
	2000	3000	Mesolithicum (midden steentijd)	Rössen
				bandkeramiek
				laat
3600	4300	Paleolithicum (oude steentijd)	laat (Homo sapiens sap.)	
			midden, neandertaler	
			vroeg Homp erectus Homo habilis	
4900	5300	7000		
			midden	
			vroeg	
C14-meting B. P.	9000	10000		
TL	250000	2000000		

materiaalanalyses en verbetering van bestaande, de ontwikkeling van geavanceerde dateringstechnieken, het gebruik van de computer voor het statistisch verwerken van grote databestanden. Ik wil slechts twee opmerkingen maken.

Ten eerste, dat stelling de ontwikkeling van de C14-dateringstechniek het mogelijk heeft gemaakt dat de aandacht werd bevrijd van de alles overheersende dateringsproblematiek, zodat die gericht kon worden op andere, meer boeiende aspecten van de prehistorie²⁰. Ten tweede dat de inschakeling van de computer nog niet tot een essentiële verandering, een andere kijk op de prehistorie heeft geleid of geheel nieuwe onderzoeksterreinen heeft ontsloten²¹.

Zo kom ik dan toe aan het tweede deel van mijn exposé: een overzicht van specifieke onderwerpen uit de prehistorie van ons land, waarover de laatste jaren door concreet onderzoek, speciaal opgravingen, veel gegevens zijn verkregen²². Omdat het hier gaat om het invullen met feitelijke kennis en verklaringen van de overigens steeds lacuneuze 'time-space-unit' van de Nederlandse prehistorie lijkt het 't beste een chronologische volgorde aan te houden.

1 In de laatste twintig jaar heeft de oudste periode van de Nederlandse prehistorie door sterk toegenomen aandacht en onderzoeksinspanning feitelijk inhoud gekregen. Wij spreken dan van de periode tussen ruwweg 250.000 en 35.000 jaar geleden, samenvallend met beide laatste ijstijden en over archaische vormen van *Homo sapiens* als *menstype*.

Deze aandacht is zonder meer het directe gevolg van wat naar mijn idee niet geheel terecht bekend is als de 'kwestie Vermaning'²³. Wij zijn ons bewust geworden in welke mate vondst- en onderzoeksmogelijkheden van deze periode door de specifieke geologische condities van de verschillende gewesten worden bepaald. In

20 Nederland beschikt met het Laboratorium voor Isotopenfysica te Groningen over één der beste C14-faciliteiten ter wereld. De Nederlandse C14-dateringen zijn overzichtelijk bijeengebracht in: J. N. Lanting, W. G. Mook, *The Pre- and Protohistory of the Netherlands in Terms of Radiocarbon Years* (Groningen, 1977). Tweede druk is in voorbereiding. De dendrochronologische ijking of 'calibratie' van C14-dateringen maakt deze nu direct vergelijkbaar met historische ouderdomsgegevens.

21 Computers maken het manipuleren van grote databestanden en daarmee het detailleren van opgravingswerk mogelijk, voorts het statistisch onderbouwen van intuïtieve uitspraken. Ervaringen van de afgelopen ruim tien jaar laten echter nog geen sprekende vernieuwingen zien op het gebied van de archeologische interpretatie.

22 Enige recente overzichten en bundels: J. Bos, e.a., ed., *Nederzettingenarcheologie in Nederland* (Bussum, 1980); ook: *Westerheem*, XIX (1980) ii; Chamalaun, Waterbolk, *Voltooid*; J. H. F. Bloemers, L. P. Louwe Kooijmans, H. Sarfatij, *Verleden Land* (Amsterdam, 1980). Speciaal voor westelijk Nederland: L. P. Louwe Kooijmans, *Sporen in het Land* (Amsterdam, 1985); M. C. van Trierum, H. E. Henkes, ed., *Rotterdam Papers, V, A Contribution to Prehistory, Roman and Medieval Archaeology* (Rotterdam, 1986). Van recent onderzoek verschijnen vanaf 1985 regelmatig verslagen in *Natuur en Techniek*, die jaarlijks tot een *Archeologisch Jaarboek* worden gebundeld. Het eerste verscheen voor 1986 onder de titel *Vondsten uit het Verleden*.

23 De literatuur is uitermate omvangrijk en onoverzichtelijk. Ik volsta met verwijzing naar: D. Stapert, 'Het middenpaleolithicum in Noord-Nederland', in: Chamalaun, Waterbolk, *Voltooid*, 63-82.

Maastricht, Belvédère, overzicht van de opgraving van site K, 1986. De winning van löss en zand is al zover voortgeschreden dat de site op een 'eiland' in de groeve is komen te staan. Het gaat om een kampplaats met een ouderdom van circa 250.000 jaar. Foto Instituut voor prehistorie, Leiden

Maastricht, Belvédère, weer in elkaar gezette knol vuursteen, afkomstig van cite C. Foto Instituut voor prehistorie, Leiden

kleine aantallen zijn paleolieten nu bekend van alle streken die daarvoor in aanmerking komen. In grotere aantallen met name uit het Maasdal en dan speciaal uit de Zuidlimburgse terrasafzettingen. Opmerkelijke vondstgroepen zijn afkomstig uit de stuwwallen van Rhenen-Veenendaal²⁴ en van twee plaatsen in de omgeving van Maastricht: Sint-Geertruid en vooral de Belvédère-groeve²⁵. Het onderzoek op deze plaatsen geschiedt in zeer nauwe samenwerking met in het Pleistoceen gespecialiseerde geologen, paleontologen en bodemkundigen. Het meest spectaculair is wel het onderzoek van Wil Roebroeks in de Belvédère.

In een 15 meter hoog pakket van löss en daaronder gelegen rivierafzettingen zijn op verschillende niveaus, dankzij deze inbedding weinig verstoorde, kampplaatsen ontdekt en gedetailleerd gedocumenteerd. De belangrijkste dateringen uit het begin en het tweede deel van het midden-Paleolithicum, in jaren circa 250.000 en 40.000 jaar geleden. Het gaat overwegend om kortstondige activiteitspunten, te denken valt eerder aan een gebruik van enkele dagen dan weken. De driedimensionale, individuele vondstregistratie, het 'refit-programma' en het gebruiksporenonderzoek van de artefacten plus het gedetailleerde milieu-onderzoek leveren een zeer precies beeld van de functies van deze 'sites' en daarmee inzicht in de organisatie en levenswijze van mensen die aan de klassieke Neandertalers voorafgaan. Ook vanuit Europees gezichtspunt wordt hier een fundamenteel nieuwe bijdrage geleverd aan onze kennis van de vroegste menselijke levensgemeenschappen.

De Drentse vondstgroepen van Vermaning hebben hierdoor evenwel niet aan potentieel belang ingeboet. Zolang wij echter niet in de gelegenheid werden gesteld dit materiaal aan een zelfstandig, onafhankelijk onderzoek te onderwerpen, moeten wij grote twijfels hebben over de originaliteit daarvan²⁶. Naast de emotionele en vaak weinig verheffende polemiek over deze vondsten²⁷ wordt het vak ook belast met de presentatie van complexen ruw gebroken steenmateriaal als artefacten van nog veel hogere ouderdom²⁸, aangeduid met Chopper-Choppingtool-Complex of CCC. Dit materiaal is echter nog niet uit betrouwbare archeologische context bekend, vertoont geen onmiskenbare sporen van menselijke activiteit en is in tenmin-

24 G. H. J. Ruegg, J. G. Zandstra, ed., 'Geology and Archaeology of Pleistocene Deposits in the Ice-Pushed Ridge near Rhenen and Veenendaal', *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, XXXV (1981) ii.7.

25 W. Roebroeks, 'The Middle Palaeolithic Site Maastricht Belvédère', *Helinium*, XXIV (1984) 3-17; Th. van Kolfschoten, W. Roebroeks, ed., 'Maastricht Belvédère: Stratigraphy, Palaeoenvironment and Archaeology of the Middle and Late Pleistocene Deposits', *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, Nieuwe Serie XXXIX (1985); ook: *Analecta Praehistorica Leidensia*, XVIII (1985); W. Roebroeks, 'De 'middenpaleolitische' vindplaats Sint Geertruid (L.)', *Archeologische Berichten*, VIII (1980)7-37.

26 Na mijn voordracht vatte Dick Stapert alle overweging samen in een uitvoerige open brief aan dr. H. Kars, gedateerd 18 december 1986. Deze genuanceerde, zuiver archeologische beschouwing lijkt toch wel het laatste woord. Schrijver dezes hoopt begin 1988 in de gelegenheid te zijn de verschillende argumenten met een studentenwerkgroep op hun waarde te toetsen.

27 In het tijdschrift *Archeologische Berichten*, 17 delen vanaf 1977, *passim*.

28 *Ibidem*, maar ook hierbuiten, zoals: G. F. thoe Schwarzenberg, 'Het Chopper-Choppingtool-Complex in Nederland', *Westerheem*, XXXIV (1985) 150-162.

ste twee van de 'belangrijkste' gevallen aanwijsbaar van andere dan prehistorische oorsprong, te weten een wegverharding en een volkomen natuurlijke keileemafzetting uit het Saale-glaciaal²⁹. Dit materiaal kan dus geen plaats in onze prehistorie worden toegekend. Maar ook dit onderwerp is voor een groepering buiten de vakwereld niet van emoties vrij. Zo heeft ieder vak zijn Delahaye³⁰.

2 Ons beeld van het Mesolithicum is door de cultureel antropologische benadering onherkenbaar veranderd³¹. Niet alleen wordt de periode nu door gemeenschappen bevolkt waarvan de organisatie vrij goed kan worden omschreven, maar ook de waardering van deze periode heeft een wijziging ondergaan, vergelijkbaar met de herwaardering van de middeleeuwen. Wij zien vooral het laat-Mesolithicum nu als een complex van territoriaal gestructureerde, betrekkelijk sedentaire gemeenschappen met een zeer flexibele en weinig risico-dragende wijze van voedselvoorziening, een succesvol en origineel Europees antwoord op de veranderde levensomstandigheden na de laatste ijstijd en niet meer als een armelijke — want vondstarme — fase tussen de brillante culturen van de rendierjagers en de vroegste landbouwers.

3 Voor onze kennis van de eerste agrarische gemeenschappen in Europa, waarvan de archeologische weerslag bekend is als de lineairbandceramische cultuur, is het onderzoek van mijn voorganger Modderman³² in de jaren vijftig en zestig nog steeds toonaangevend. Dit is mede te danken aan een specialistische paleo-economische benadering door mevrouw Bakels³³ en een cultureel-antropologische door Van de Velde³⁴ alsmede door complementair onderzoek in de jaren zeventig door Modderman in Beieren³⁵. Voor de Zuidlimburgse 'Siedlungskammer' is een

29 Respectievelijk het materiaal van Jabeek (A. M. Wouters, C. J. H. Franssen, A. M. L. Kessels, 'Typologie van de Artefacten van de Chopper-Choppingtool-Complexen', *Archeologische Berichten*, X (1981) 18-117) en dat van Lunteren-De Goudsberg alias Ede II (C. J. H. Franssen, A. M. Wouters, 'De Heidelbergcomponent van de CCC in de stuwwallen en het CCC in het algemeen', *Ibidem*, XIII (1983) 18-141); Ondanks het feit dat Erdbrink overtuigend aantoonde dat het bij materiaal uit Wezep om pseudo-artefacten gaat (D. P. Erdbrink, 'The Sites of Wezep and Oldebroek', *Leidse Geologische Mededelingen*, XX (1955) 58-73) werd een selectie van dit materiaal toch als prehistorische artefacten gepresenteerd ('Redactioneel', *Archeologische Berichten*, VII (1980) 4-6).

30 Een nieuwe groep mystificaties zijn de als 'beeldstenen' gepresenteerde vuursteenknollen en -splinters. Deze hebben niets met de prehistorische mens van doen.

31 Dit geldt evenzeer voor het laat-Paleolithicum, waaraan hier omwille van de ruimte voorbij wordt gegaan. Een recente synthese over het Mesolithicum van Noord-Europa: Marek Zvelebil, 'Postglacial Foraging in the Forest of Europe', *Scientific American*, CCLIV (1986) v, 86-93.

32 P. J. R. Modderman, 'Linearbandkeramik aus Elsloo und Stein', *Analecta Praehistorica Leidensia*, 111(1970).

33 C. C. Bakels, *Four Linearbandkeramik Settlements and their Environment* (Leiden, 1978); ook: *Analecta Praehistorica Leidensia*, XI (1978).

34 P. van de Velde, *On Bandkeramik Social Structure* (Leiden, 1979); ook: *Analecta Praehistorica Leidensia*, XII (1979).

35 P. J. R. Modderman, 'Die Neolitische Besiedlung bei Hienheim, I', *Ibidem*, X (1977); II, *Ibidem*, XIX (1986).

opmerkelijk helder beeld ontworpen van de territoriale en sociale structuur, de grondstofvoorziening en agrarische strategie, de uitwisselingsrelaties over grote afstanden en zelfs de verschuiving gedurende deze vier eeuwen in de richting van een toenemende sociale stratificatie³⁶.

Het nog veel grootschaliger onderzoek in het Aldenhovener Plattegebied ten oosten van Aken door onze Duitse collega's onder de supervisie van Liining en het huidige Hambacher Forstproject onder de leiding van Schweltnus betekenen een verdere verbreding van onze inzichten in het begin van het Neolithicum.

4 Tussen 1964 en 1972 is door een werkgroep 'Prehistorische vuursteenmijnbouw', bestaande uit professionele mijnwerkers en amateurarcheologen een oppervlak van 20x150m van het ondergrondse gangenstelsel van de vuursteenmijnen van Rijckholt wetenschappelijk onderzocht: dat wil zeggen leeggeruimd, in kaart gebracht en geconsolideerd. Dankzij vooral de mijnbouwkundige inbreng hebben wij nu een duidelijk beeld van de omvang, de mijnbouwtechniek en de organisatie van dit belangrijke mijncentrum. Alleen het onderzoek van Grimes Graves in East Anglia en Krzemionki in Polen kan hier enigszins mee wedijveren³⁷.

5 Mijn Groningse collega Waterbolk heeft enige jaren geleden het delta-onderzoek aangemerkt als het meest specifiek Nederlandse van onze prehistorie³⁸. Het onderwerp wonen en leven in een uitgestrekt gebied van 'wetlands', de relatie met trans- en regressiefasen en de nauwe verbinding met de Holocene geologie wettigen deze opvatting, hoewel uit mijn betoog mag blijken, dat het slechts één facet is van de prehistorie in ons land. Ongemeen boeiend zijn vooral de oudste woonplaatsen, uit het vierde en het begin van het derde millennium, in de afgelopen twintig jaar onderzocht vanuit Groningen (Swifterbant, Kolhorn) en onder meer onder mijn eigen leiding in het Rijn-Maasgebied (Hazendonk, Bergschenhoek, Hekelingen)³⁹. Door de natte condities is vergankelijk, organisch materiaal vaak verbluffend goed bewaard gebleven, door de inbedding in jonge sedimenten zijn ook de ruimtelijke patronen maar weinig verstoord. De afzonderlijke sites leveren, vooral ook dankzij de inbreng van geologen, botanici en zoölogen, de mogelijkheid voor een gedetailleerde reconstructie van de levenswijze van de betreffende gemeenschappen. De antropologische benadering behoedt ons daarbij voor een te zeer ecologisch-deterministische interpretatie.

Aan het begin, rond 4100 v. C, staan half-agrarische, geheel- of semi-sedentaire

36 Een recente synthese: P. J. R. Modderman, 'Die Bandkeramik im Graetheidegebiet, Niederländisches Limburg', *Berichte Römisch-Germanischen Kommission*, LXVI (1985) 26-121.

37 G. Weisgerber, ed., *5000 Jahre Feuersteinbergbau* (Bochum, 1980) speciaal 120-123 en 559-567; P. J. Felder, 'Prehistoric Flint Mining at Ryckholt-St. Geertruid (Netherlands) and Grimes Graves (England)', *Staringia*, VI (1981) 57-62.

38 H. T. Waterbolk, 'Archaeology in the Netherlands', *World Archaeology*, XII (1981) 240-254.

39 Recente samenvatting met verwijzing naar specifieke literatuur: Louwe Kooijmans, *Sporen*. Zie ook: Van Trierum, Henkes, *Rotterdam Papers*, V.

Bergschenhoek, visfiuk, die de uitzonderlijke conserveringsmogelijkheden van de delta demonstreert. Ouderdom 4300 v.Chr., vondstdiepte: acht meter beneden zeeniveau. Foto Rijksmuseum van oudheden, Leiden

gemeenschappen, die op grond van hun vuursteenindustrie en nederzettingssysteem afgeleid mögen worden van laat-Mesolithische jager-verzamelaars. Deze hebben blijkbaar Neolithische elementen zoals akkerbouw en verschillende huisdieren in het brede spectrum van hun voedselactiviteiten opgenomen; hetzelfde zien we met het gebruik van aardewerk en geslepen, stenen bijlen in de materiële cultuur. Eerder dan deze levenswijze te zien als een adaptatie van in principe agrarische gemeenschappen aan een 'marginaal milieu', menen we de bijzondere woonplaatskeuze in de zoete getijdenzone van de delta te mogen opvatten als een welbewuste keuze en als de optimale vestiging voor een favoriete levenswijze. Dit betekent dat we deze sites, anders dan tot voor kort geschiedde, als representatief mogen zien voor een veel wijder areaal dan alleen het lage, natte gebied.

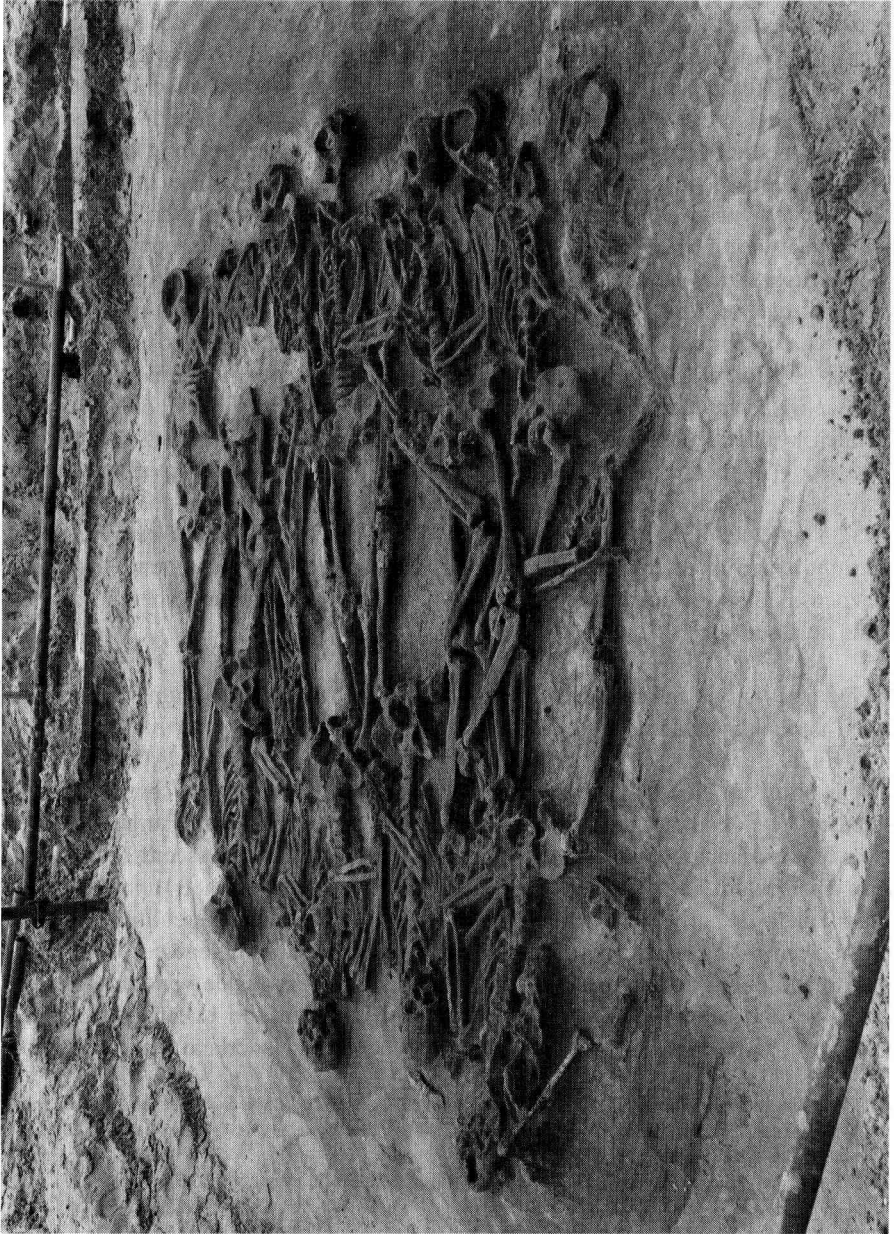
Voor de Vlaardingen-cultuur uit het begin van het derde millennium krijgen we geleidelijk de argumenten in handen voor een zeer gedifferentieerde, landschapsgebonden voedselconomie: een overwegend agrarische voedselvoorziening in de kuststrook en het rivierengebied, een voortzetting van de hierboven geschetste levenswijze in het veen- en gebiedengebied en een met schelpverzarnelen en zeevisserij aangevuld agrarisch bestaan op de verzoete kwelders in West-Friesland. Kernprobleem in de interpretatie is het onderscheiden van permanente tegenover seizoensmatige bewoning. Het uitwerken van deze problematiek voert in dit verband helaas te ver⁴⁰.

6 De fase van de bekende bekerculturen, waarmee het Neolithicum wordt afgesloten is dankzij onderzoek gedurende de laatste twintig jaar door met name Van der Waals en Lanting in een geheel nieuw licht komen te staan⁴¹. Allereerst werd met behulp van Nederlandse vondsten en opgravingen een nieuw chronologiesysteem opgesteld, dat de ruggegraat vormt van de gehele Europese bekerperiode. Ten tweede werd aangetoond dat het in deze periode om één, gefaseerd verschijnsel gaat en niet om de traditionele oppositie van twee, min of meer onafhankelijke fenomenen: de strijdhamercultuurgroep tegenover de klokbekeercultuur. Nee, de eerste komt uit de ander voort. Er is nu ook op interpretatief niveau een belangrijke stap gezet, door het aangeven van antropologisch onderbouwde verklaringen voor culturele unificatieprocessen, zoals die duidelijk tijdens de bekerperiode plaats vonden⁴². In tal van regionale 'culturen', niet alleen in Nederland maar over grote

40 Zie hiervoor onder meer: J. T. Zeiler, 'Swifterbant, a Dwelling Place for a Season or throughout the Whole Year?', in: H. Fokkens, e.a., ed., *Op zoek naar mens en materiële cultuur. Feestbundel J. D. van der Waals* (Groningen, 1986).

41 J. N. Lanting, W. G. Mook, J. D. van der Waals, 'C14 Chronology and Beaker Problems', *Helinium*, XIII (1973) 38-53; J. N. Lanting, J. D. van der Waals, 'Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin', in: *Idem, Glockerbechersymposium Oberried 1974* (Bussum, 1976) 1-80; J. N. Lanting, 'Laat-neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N. W.-Duitsland: continue ontwikkelingen', *Palaeohistoria*, XV (1973) 216-317.

42 J. D. van der Waals, 'Discontinuity, Cultural Evolution and the Historic Event', *Proceedings Society of Antiquaries of Scotland*, CXIV (1984) 1-14; J. D. van der Waals, 'De Bekerculturen in het licht van nieuwe opvattingen over het begrip 'cultuur'', *Westerheem*, XXXV (1986) 152-157.

Wassenaar, opgraving 1987, de uitzonderlijke, toevallige ontdekking van een grafkuil met de resten van twaalf collectief en gelijktijdig begraven individuen. De vondst werpt een nieuw, meer gewelddadig en minder vreedzaam, licht op de bronstijd en demonstreert een 'stress', die in veel modellen een rol speelt maar zelden concreet archaeologisch zichtbaar wordt. Foto Instituut voor prehistorie, Leiden

delen van Europa moet de beker — en het bekergrafritueel — in eerste instantie als iets zeer prestigieus zijn overgenomen of geïntroduceerd, waarna deze in een geleidelijk proces de inheemse tradities verdrongen. Hoewel het duidelijk is, dat er een uitgestrekt netwerk van contacten in het bekergebied bestond en wel degelijk ook rekening wordt gehouden met het trekken van individuen of kleine groepen over grote afstanden, zijn we nu ook voor de bekertijd — gelukkig — verlost van de grootschalige volksbewegingen als verklaring, die meer problemen opriepen dan oplosten en eveneens van 'reizende handelaren' in zout, koper, barnsteen of wat men zoal kon bedenken. Koper kan echter zeer wel een rol hebben gespeeld, maar dan niet als handelswaar, doch als hooggewaardeerd, exotisch materiaal, waarmee de 'upper ten' in een overigens bescheiden sociale stratificatie, de hogere status manifesteerde. Een materiaal ook dat niet via 'handel' maar in uitruilsystemen binnen deze elite werd verspreid. Tot zover het 'nieuwe', meer abstracte beeld en verklaring van het bekerverschijnsel.

7 Grootschalig nederzettingsonderzoek vanuit de ROB in Amersfoort, en de Universiteit van Amsterdam in het ruilverkavelingsgebied Het Grootslag, West-Friesland, is momenteel beeldbepalend voor de midden-bronstijd 43. Het gaat hier om een combinatie van 'Landesaufnahme' (of veldverkenning) en opgraving in een als kwelderafzettingen ontstaan gebied, dat geleidelijk verzoet is. Er is een beeld ontworpen van een 'Siedlungskammer' met tientallen, gestandaardiseerde boerderijen die voor het eerst van het zogenaamde woon-stalhuistype zijn. De agrarische bedrijfsvoering is in deze periode voor het eerst aanwijsbaar die van het echte gemengde bedrijf, waarin veeteelt en akkerbouw in één systeem zijn geïntegreerd. Hierin staat met name het rundvee door trekkracht en mest — zogenaamde secundaire producten — tevens ten dienste van akkerbouw, terwijl we aannemen dat de akkerbouw in de vorm van bijvoorbeeld het leveren van stro, aan de veeteelt was gekoppeld. Door de combinatie van de rijke archeozoölogische gegevens met de boerderijplattegronden en de paleogeografie van dit gebied kon IJzereef een gedetailleerde reconstructie van het agrarische bedrijf in de midden-bronstijd ontwerpen. Gegevens uit Drenthe en het rivierengebied (Elp, Hijken, Emmen, Zijderveld en Dodewaard) 44 laten zien dat de bedrijfsvoering in deze uiteenlopende landschappen zeer vergelijkbaar is geweest.

Het grafheuvelonderzoek dat vóór 1960 de bekertijd, vroege en midden-bronstijd domineerde, is definitief op het tweede plan geraakt, vooral ook doordat het beheer van grafheuvels in de eerste plaats op behoud en bescherming van het weinige dat

43 R. W. Brandt, 'De kolonisatie van West-Friesland in de Bronstijd', *Westerheem*, XXIX (1980) 137-151; G. F. IJzereef, *Bronze Age Animal Bones from Bovenkarspel* (Amsterdam, 1981); ook: *Nederlandse Oudheden*, X (1981); *Idem*, 'Boeren in de bronstijd bij Bovenkarspel', *Spiegel Historiae*, XVIII (1983) 635-643.

44 J. J. Butler, J. D. van der Waals, 'Bargerooosterveld', in: H. Beck, e.a., ed., *Reallexikon der germanische Altertumskunde* (Berlijn, 1976) 54-58; Louwe Kooijmans, *Sporen*.

nog rest, is gericht. Hernieuwde belangstelling voor de oude opgravingsgegevens spruit voort uit de mogelijkheden voor sociale interpretatie, in tegenstelling tot de traditionele chronologische benadering. De vondstarmoede van de graven wordt enigszins gecompenseerd door een rijkdom aan structuren ⁴⁵. Toch is het voor deze nieuwe benadering een weerbarstig databestand en vraag ik mij af in hoeverre er ook in Nederland argumenten gevonden zullen worden voor een duidelijke sociale stratificatie, zoals elders in Europa ⁴⁶, en in hoeverre de uitkomsten te rijmen zullen zijn met het ontbreken van duidelijke welvaartsverschillen in met name de Westfriese nederzettingen.

8 Het achtste onderwerp ligt geheel in het verlengde van het voorgaande. Het betreft het grootschalige nederzettingsonderzoek van de IJzertijd en, daarop aansluitend de Romeinse tijd, dat vanuit alle onderzoeksinstituten wordt uitgevoerd. Van noord naar zuid noem ik:

- de opgravingen vanuit Groningen op het Drents Plateau: Hijken, Noordbarge, Wijster, Peelo, Gasselte ⁴⁷;
- het ROB-onderzoek op Texel, bij Schagen en Uitgeest en in het Kromme-Rijngedebied bij Wijk bij Duurstede en Houten ⁴⁸;
- het Amsterdamse Assendelver Polderproject en het Kempenproject met de opgravingen te Dommelen en Hoogeloon ⁴⁹;
- de Leidse opgravingen in het Land van Maas en Waal, met name te Oss ⁵⁰.

Stuk voor stuk zijn dit gigantische en kostbare ondernemingen, waarbij opgravingen van nederzettingen ingepast worden in een regionale benadering. Het is moeilijk om hiervan in dit beknopte verband de kwintessens onder woorden te

⁴⁵ Er zijn nog weinig resultaten van dergelijk onderzoek gepubliceerd. Voor de Bronstijd-grafheuvels is het momenteel in uitvoering door E. Lohof, voor grafvelden uit IJzertijd en Romeinse tijd door Wilfried Hessing; Zie ook: R. W. Brandt, G. F. IJzereef, 'West-Friesland in de Bronstijd, leven en sterven binnen de grenzen van een model', in: Chamalaun, Waterbolk, *Voltooid*, 42-67; P. B. Kooi, *Pre-Roman Urnfields in the North of the Netherlands* (Groningen, 1979).

⁴⁶ K. Randsborg, 'Social Stratification in Early Bronze Age Denmark', *Prähistorische Zeitschrift*, XLIX (1974) 38-61; K. Kristiansen, 'The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark: a Study in the Dynamics of Economic Processes in Tribal Societies', in: K. Kristiansen, C. Paludan-Muller, ed., *Studies in Scandinavian Prehistory and Early History*, I (1978) 158-190.

⁴⁷ Zie noten 51 en 53.

⁴⁸ P. J. Woltering, 'Occupation History of Texel I & II', *Berichten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek*, XXV (1975) 7-36; XXIX (1979) 7-113; *Idem*, '2000 jaar wonen; opgravingen op Texel', *Spiegel Historiae*, IX (1974) 322-335.

⁴⁹ J. Slofstra, e.a., ed., 'Het Kempenproject', *Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem*, XXII (1982); *Idem*, II, *Ibidem*, XXVII (1985); R. W. Brandt, e.a., ed., *Gedacht over Assendelft, Working Paper*, VI (1986) uitgave Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam; R. W. Brandt, S. E. van der Leeuw, L. H. van Wijngaarden-Bakker, 'Transformations in a Dutch Estuary, Research in a Wet Landscape', *World Archaeology*, XVI (1984) 1-17.

⁵⁰ W. B. A. van der Sanden, P. W. van den Broeke, ed., 'Archeologie in Noordoostelijk Noord-Brabant. Het project Oss-Ussen', *Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem*, XXVII (1987); W. B. A. van der Sanden, 'The Ussen Project; Large Scale Settlement Archaeology of the Period 700 BC-250 AD. A Preliminary Report', *Analecta Praehistorica Leidensia*, XX (1987) ter perse.

Oss-Ussen, verschillende elkaar oversnijdende (dat wil zeggen opeenvolgende) plattegronden van huizen, behorende bij een 7 hectare grote, omheinde, inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd. Het is een klein onderdeel van een van de vele grootschalige nederzettingsonderzoeken, uitgevoerd door verschillende instituten in alle delen van ons land. Foto Instituut voor prehistorie, Leiden

brenge. Het meest opvallende voor de IJzertijd is wel de zeer open structuur van de nederzettingen, die uit slechts enkele bijeen gelegen boerderijen bestonden, in een soort buurtschap bij de akkers. Akkers die de vorm hadden, waar'nog bewaard, van de zogenaamde 'Celtic Field-systemen', een percelering in vierkanten van circa 40x40 m⁵¹. De eerste echte dorpen ontstonden, onder de dreiging van de zee, in het noordelijk terpengebied, enkele eeuwen voor het begin van de jaartelling. In het terpenonderzoek is het Landesinstitut für Marschen- und Wurtenforschung ons echter, door met name het grootse onderzoek van de Feddersen Wierde, voorbij gestreefd⁵².

Het Romanisatieproces, speciaal in inheemse nederzettingen, is een onderwerp dat in het brandpunt van de belangstelling staat en waarvoor met name te Hoogeveen, Oss en Assendelft nieuwe inzichten worden gewonnen. Het valt echter buiten dit bestek. Het onderzoek van Drenthe, een studiegebied buiten de limes, leverde een verrassend inzicht in de ouderdom van de Drentse dorpen, niet zozeer van de dorpen zelf, als wel van de territoriale indeling die tenminste lijkt terug te gaan tot het begin van de IJzertijd⁵³. Binnen deze territoria, waaruit later de marken en parochies zouden groeien blijken de nederzettingen weliswaar herhaaldelijk te zijn verplaatst, maar een ruimtelijke analyse en de studie van de talrijke opgetekende huisplattegronden leiden tot geen andere conclusie dan breukloze bewoningscontinuïteit tot in de middeleeuwen. In de loop van de eeuwen ondergaan wel de boerderijbouw en de nederzettingen-lay-out voortdurend verandering. Het ligt in de verwachting dat het lopende onderzoek in het Maaskantgebied en met name de analyse van Oss een zuidelijke tegenhanger van de Drentse ontwikkelingen voor de periode 700 v. Chr. tot 300 n. Chr. zal opleveren.

Dames en heren, de 'New Archaeology' heeft, naar ik hoop te hebben laten zien, ook in ons land tot forse veranderingen in de werk- en denkwijze van de prehistorici en tot verdieping van ons beeld van de prehistorie geleid. Geen van deze processen is overigens ten einde. De theoretische en methodische discussies woe-den voort, nieuwe technieken en analyse-methoden worden ontwikkeld, het computerwerk staat nog maar in z'n kinderschoenen en het karteren en graven gaat door. Natuurlijk worden er bij het zoeken naar nieuwe wegen ook dwaalwegen bewandeld, maar dat lijkt mij inherent aan dergelijke ontwikkelingen en geen reden

51 J. A. Brongers, *Air Photography and Celtic Field Research in the Netherlands* (Groningen, 1976); ook: *Nederlandse Oudheden*, VI (1976); O. D. Harsema, *Drents boerenleven* (Assen, 1980).

52 W. Haarnagel, ed., *Die Grabung Feddersen Wierde*, II (Wiesbaden, 1979). Meer in het algemeen G. Kossack, K.-E. Behre, P. Schmid, ed., *Archäologische und Naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr.*, I, *Ländliche Siedlungen*. *Acta Humanoria* (Bonn, 1984).

53 H. T. Waterbolck, 'Siedlungskontinuität im Küstengebiet der Nordsee zwischen Rhein und Elbe', *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, XIII (1979) 1-21; *Idem*, 'Hoe oud zijn de Drentse dorpen', *Westerheem*, XXIX (1980) 190-212; *Idem*, 'Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latinezeit', *Offa*, XXXIX (1982) 97-137; P. B. Kooi, 'Peeloo, 4000 jaar continuïteit?', *Westerheem*, XXV (1986) 141-151.

om te pleiten voor een terugkeer naar het oude documentatiewerk alleen, zoals mijn collega Waterbolk onlangs deed⁵⁴. Het is trouwens een misvatting te veronderstellen dat het oude ambacht in diskrediet zou zijn geraakt, het tegendeel is waar. Veel 'nieuwe archeologen' zijn juist fervente opbouwers van databestanden.

Ik wil eindigen met u een archeologische vernieuwing te melden die mijns inziens logisch voortspuit uit het beschreven wetenschappelijke groeiproces — ik wil nog niet zeggen 'volwassen worden' — dat het vak ondergaat. Ik bedoel de instelling van een experimentele studierichting archeologie te Leiden en daarvan speciaal de instelling van een propedeuse, waarin de theoretische en methodische grondslagen van het vak een plaats krijgen⁵⁵. Deze propedeuse zal toegang geven tot een reeks aan specifiek cultuurgebied gebonden doctoraalprogramma's en aan de doctoraalstudie prehistorie. Ik beschouw deze ontwikkeling als een wezenlijke verbetering van de studiemogelijkheden en van de opleiding tot prehistoricus, voal nu de oude constructie van 'specialisatie via het kandidaatsexamen in een andere studierichting', door de vervanging van het kandidaats- door het propedeutisch examen feitelijk is vervallen.

54 H. T. Waterbolk, 'Andere tijden, andere inzichten', *Ibidem*, 162-171, speciaal 170, een standpunt dat nog weinig afwijkt van zijn reactie op de 'New Archaeology' in 1974 (noot 8),

55 Pro en contra: H. T. Waterbolk, 'De opleiding in de archeologie', L. P. Louwe Kooijmans, 'Vóór een propedeuse archeologie', beide in: *Universiteit en Hogeschool*, XXXI (1984/1985) 141-146 en 147-150.

De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang?

Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten

J. L. VAN ZANDEN

I DE DISCUSSIE SAMENGEVAT

Het is merkwaardig dat in de economische geschiedschrijving de achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw nog steeds meer de aandacht trekt dan de uitzonderlijke expansie van de Hollandse economie tussen 1585 en 1670. De veronderstelde stagnatie of achteruitgang in de 'lange' achttiende eeuw (1670-1805) is namelijk het onderwerp van recente publikaties van twee Amerikaanse historici, beide goede kenners van de economische geschiedenis van de Republiek in deze periode. Zij komen echter tot in alle opzichten tegenstrijdige opvattingen over deze periode.

Jan de Vries probeerde aan te tonen dat de Hollandse economie na 1670 absoluut en relatief achteruitging. Deze stelling werd gebaseerd op eerder gepubliceerde schattingen van de ontwikkeling van het reële inkomen per hoofd in de Hollandse steden tussen 1670 en 1805, die na een reeks vooronderstellingen waren ontleend aan het aantal vervoerde passagiers door de Hollandse trekschuiten in deze periode. J. C. Riley poneerde echter, na een uitgebreid overzicht van de geschiedschrijving op dit gebied, de hypothese dat het reële inkomen per hoofd tussen 1695 en 1860 sterk is toegenomen, welke hypothese vooral ontleend was aan uit verschillende bronnen verzamelde schattingen van het inkomen per hoofd in Nederland in 1695 en 1860². Overigens wijken deze opvattingen op hun beurt weer vrij sterk af van de synthese die Johan de Vries in 1959 publiceerde over 'de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw'. Hij concludeerde op grond van een grote hoeveelheid voor een belangrijk deel niet kwantitatief materiaal dat het inkomen per hoofd in de achttiende eeuw (tot 1780) niet of weinig daalde, een positie tussen Jan de Vries en Riley in³.

Het is tekenend voor de stand van het modern kwantitatief historisch onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Republiek dat uitnemende kenners van deze periode tot zulke verschillende oordelen kunnen komen. Dit behoeft echter niet geheel te verbazen. Over de economische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw is de discussie ook nog niet afgelopen. Het traditionele beeld dat

1 J. de Vries, 'The Decline and Rise of the Dutch Economy, 1675-1900', in: G. Saxonhouse en G. Wright, ed., *Technique, Spirit, and Form in the Making of the Modern Economies: Essays in the Honor of William N. Parker* (Greenwich, 1984) 149-189.

2 J.C.Riley, 'The Dutch Economy after 1650: Decline or Growth?', *The Journal of European Economic History*, XIII (1984) 521-569.

3 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1968).